

Onderwijs, brede vorming van de mens of beperkt tot homo economicus

Bernard MAZIEN

(verschenen gedurende 2014 in 4 delen in VC De Sleutelbrug te Brugge)

Deel I – Vlaanderen in 2030

In een reeks van vier delen gaat de auteur in op de discussie over de vraag of het (hoger) onderwijs al dan niet kort op de bal van de noden van de (huidige) arbeidsmarkt moet spelen. Het onderwijs, staat het met ander woorden voor een brede vorming van de mens of moet het zich beperken tot het afleveren van individuen als homo economicus? In dit inleidende eerste deel stelt hij zich het Vlaanderen anno 2030 voor: de auteur gaat er van uit dat België in 2030 als land niet meer bestaat door toedoen van de Vlaams nationalistische beweging. Vlaanderen is onafhankelijk geworden met Antwerpen als hoofdstad, Brussel werd een Europees district en in Wallonië discussieerde men of ze nu al dan niet zouden aanhechten aan Frankrijk .De auteur legt in dit eerste deel de nadruk op onze afhankelijkheid van fossiele brandstoffen en andere grondstoffen. In de volgende delen schetst hij de (mogelijke) gevolgen van het korte termijn denken en de gevolgen daarvan op de maatschappij en meer bijzonder op het onderwijs.

* * * * *

In 2030 wordt het land geconfronteerd met wat niet voor mogelijk werd gehouden. Het lange termijn contract met Suez LNG Trading voor de levering van gas via de Zeehaven van Brugge liep af in 2022. Het bleek niet mogelijk het te verlengen gelet op de onmogelijke voorwaarden die de multinational probeerde te bedingen. Daardoor ontstond bij de bevolking de perceptie van een schaarste, ook omdat de prijs voor een kubieke meter aardgas plots sterk steeg. En dit bovenop de prijsstijging die reeds jaren aan de gang was door de evoluties op de wereldmarkt. De regeringspartijen slaagden er in uit te leggen dat het slechts om een perceptie ging, want dat 80% van de gasleveringen nog steeds onder contract lagen en dat de regering er alles aan deed om nieuwe lange termijncontracten te bedingen. Wat tegemoetkomende maatregelen voor ‘de mensen’ kon de bevolking verder sussen.

Ondanks zware inspanningen van de regering om een herhaling van het debacle met Suez te voorkomen, liepen de lange termijncontracten tussen Fluxys en de dochterondernemingen van Exxon Mobil en Qatar Petroleum in 2026 teneinde zonder nieuw contract. Dit hoefde ook geen verwondering te wekken. De scenario’s die door het Internationaal Energie Agentschap te Parijs waren uitgetekend in het begin van de 21ste eeuw bleken te kloppen en overtroffen te worden (citaat, eigen vertaling): ‘*zelfs met maatregelen gericht op energie-efficiëntie ... zullen fossiele brandstoffen een centrale rol blijven vervullen tegen 2035.*’¹ Er werd toen berekend dat de verbruikte hoeveelheid tussen 1980 en 2035 zou verdubbelen: een tiental jaar eerder was het echter al zover. Het resultaat vanaf 2026 waren kwantsprongen in de prijs die moest betaald worden op de wereldmarkt voor gas, olie en steenkool door de grote vraag in China en de andere BRICS-landen². Dit werd natuurlijk mee beïnvloed door de cijfers over de uitputting die keer op keer werden

---

¹ Zie www.iea.org, in het bijzonder de opeenvolgende rapporten ‘Energy World Outlook’ van de laatste jaren.

² BRICS staat voor ‘Brazil, Russia, India, China and South-Africa’.

herrekend en bevestigd: rond 2050 zijn er geen fossiele brandstoffen meer die op veilige wijze voor mens en milieu konden gewonnen worden. Dat laatste was ook belangrijk. Na de 'kleinschalige' olierampen in de 20ste eeuw (Torrey Canyon, 1967; Amoco Cadiz, 1979; Exxon Valdez, 1989; ...), was de ramp met het olieboorplatform Deep Water Horizon in de Golf van Mexico in 2010 het startpunt geweest voor gelijkaardige of zelfs – qua impact – ingrijpender milieurampen. De bevolking was dan ook wereldwijd zeer gevoelig voor initiatieven die het risico nog groter maakten. Telkens weer was de lokale gemeenschap het slachtoffer en moest lijdzaam toezien hoe hun leefomgeving onder de smurrie kwam te zitten. Hun meest noodzakelijke behoeften konden niet meer worden ingevuld: visvangst, drinkwatervoorziening, recreatie, enz. Miljoenen families waren getroffen. Ook aanslagen op pijpleidingen van aardgas in de Kaukasus en fatale ongevallen in steenkoolmijnen maakten duizenden slachtoffers in het eerste kwart van de 21ste eeuw. Investerings om alles veiliger te maken beïnvloedden ook de prijs.

Kortom, geen enkele multinational was bereid een contract af te sluiten met de stadstaat - die Vlaanderen inmiddels geworden was - voor een lange termijn aan een stabiele (lage) prijs, terwijl voorspeld werd dat de prijs op de wereldmarkt verder exponentieel zou stijgen ... tot alle fossiele brandstoffen op waren. De regering en Fluxys moesten dus noodgedwongen tanker per tanker aankopen aan hoge prijzen om zo de bevoorrading nog enigszins te verzekeren. 'Enigszins'. Naast de prijs die op een paar jaar tijd verdubbeld was, werd de gastoevoer ook gerantsoeneerd. Industrie, landbouw en verzorgingsinstellingen kregen voorrang, dan huishoudens en overheidsgebouwen. Op de laatste plaats stonden bijv. toerisme en recreatie. Schaliegas als alternatief was ook al geen oplossing gebleken. De risico's voor mens en milieu waren danig hoog – en dit voor een in de tijd relatief beperkte voorraad – dat de overheid in Vlaanderen er zich niet aan waagde om hier volop voor te kiezen.

Steenkool was al lang niet meer voorhanden op de Vlaamse markt en – bij uitbreiding – een groot deel van de Europese markt. De vraag in China en India was zo groot dat bijv. Zuid-Afrika van waaruit vroeger werd geëxporteerd naar de lage landen alle uitvoer had verlegd naar Azië. En ja, er was een heftig debat over het opnieuw openen van de steenkoolmijnen in de Kempen en net over de grens in Wallonië en Frankrijk. Maar voorlopig zat alles vast wegens de nog geldende internationale engagementen om klimaatverandering tegen te gaan. Ook deze strijd leek ten dode opgeschreven. De gevolgen van klimaatverandering deden zich overal ter wereld voor: het was als het ware dweilen met de kraan open. De steun van de bevolking voor mitigerende maatregelen was weg; het enige wat nog telde was de verdediging tegen klimaatverandering.

Olie was ook sterk in prijs gestegen: een verviervoudiging op dertig jaar tijd. De toevoer bleef voorlopig 'enigszins' gegarandeerd omdat Noorwegen – in tegenstelling tot de gasuitvoer die gestaakt was - in min of meerdere mate een stabiele toevoer kon garanderen. Voorlopig was het resultaat 'enkel' dat het quasi onmogelijk was geworden om met de auto te rijden omwille van de schaarste in het aanbod en de prijs.

Dit waren nog maar enkele fenomenen die zich voordeden in het dagelijkse leven van 'de mensen' halverwege de jaren '20 van de 21ste eeuw. De crisis had zich doorgezet in tal van andere systemen: landbouw en voeding, bouwen en wonen, mobiliteit en transport, enz. Niet in het minst natuurlijk omdat alles was ontworpen om te functioneren op basis van fossiele brandstoffen.

Tijdens de verkiezingsjaren 2029-2030 herinnerden sommigen in de politieke debatten aan het verhaal dat Clive Ponting een kleine 40 jaar eerder – in 1991 - had verteld in zijn boek 'A green history of the world' over de geschiedenis van het Paaseiland waar een eens zo bloeiende samenleving wegens het ondergraven van het ecosysteem (ontbossing, erosie...) op dit eiland in verval geraakte, met als gevolg conflicten, oorlog, slavernij en zelfs – *“naarmate de hoeveelheid beschikbare eiwitten daalde”*- kannibalisme.³ Clive Ponting vroeg zich toen al af of er hieruit geen lessen te trekken zijn voor de samenleving op aarde en of wij *“er beter in geslaagd (zijn) dan de eilandbewoners een levenswijze te vinden die niet tot noodlottige uitputting leidt van beschikbare bronnen en geen onherstelbare schade toebrengt aan het systeem waarvan hun leven afhangt?”*.

Het is ook vanaf de begin jaren '90 dat opeenvolgende internationale rapporten een antwoord hadden gegeven: Global Environment Outlook van UNEP over de milieuverloedering, World Energy Outlook van IEA over de energieproblematiek, Human Development Report van UNDP over de kloof tussen arm en rijk, World of Work Report van ILO over de arbeidsomstandigheden, om de rapporten over mensenrechten, gezondheid, gender, enz. niet te vergeten.

En dan was er nog het tijdschrift Nature van 7 juni 2012 dat het antwoord op de vraag die Clive Ponting had gesteld, als volgt had beantwoord: *“It is hard to avoid a certain sense of gloom, if not doom. ... The accumulating evidence screams that the consequences of inaction could be dire. As each day passes, the problems become more expensive to solve and the number of available options decreases.”*⁴ Het hoefde dan ook geen verwondering te wekken dat gerenommeerde auteurs in het begin van de 20ste eeuw boeken hadden gepubliceerd onder titels zoals 'Collapse', 'The revenge of Gaia' en 'Plan B 3.0'.⁵ Anderen hadden het over 'megaforces' gehad die het dagdagelijkse leven van 'de mensen' sterk zouden beïnvloeden.⁶ Hierover meer in het volgende deel.

---

³ Pointing C., (1992), *Een groene geschiedenis van de wereld*. Amsterdam, Amber, 469 pp.

⁴ NN., (2012), Editorial - Back to Earth, in Nature 486, 5 (7 June 2012).

⁵ Diamond J. (2005), *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, New York: Penguin Books; Lovelock J. (2006), *The Revenge of Gaia. Why the Earth Is Fighting Back – and How We Can Still Save Humanity*, Santa Barbara (California): Allen Lane; Brown L. (2008), *Plan B 3.0: Mobilizing to Save Civilization*, New York-London: W. W. Norton & Company, Inc..

⁶ KPMG, (2012), *Expect the Unexpected: Building business value in a changing world*. Part 1,2 and 3

Deel II – Aan het werk ... rond 2030

In een reeks van vier delen gaat de auteur in op de actuele discussie over de vraag of het (hogere) onderwijs al dan niet kort op de bal van de noden van de (huidige) arbeidsmarkt moet spelen. Het onderwijs, staat het met ander woorden voor een brede vorming van de mens of moet het zich beperken tot het afleveren van individuen als homo economicus? In dit tweede deel schetst hij de beroepssituatie van Isabelle, Jean, Stephanie, Gilbert en Kristel rond 2030.

Rond 2030 bevond Vlaanderen zich in deze toch wel moeilijke situatie omdat aan het begin van deze eeuw beslissingen waren genomen met een langdurige impact op onze samenleving. Op volgende cruciale en concrete vragen is toen echter niet ingegaan: *“Zullen wij in de periode 2030-2050 nog een plaats hebben waar we comfortabel kunnen wonen? Zal er voldoende en gezonde voeding zijn? Zal mijn familie nog kunnen verzorgd worden als ze ziek is? Kunnen wij nog naar de muziekschool, de sportvereniging, het theater, het muziekoctreden ... gaan? Kunnen wij ons nog verplaatsen? Of met elkaar op verre afstand communiceren? Kunnen kinderen genieten van kwalitatief onderwijs? Zal er genoeg werk zijn? Zijn er nog voldoende energie en grondstoffen om dit allemaal mogelijk te maken? Enz.”* Het had in de eerste 10-20 jaar van deze eeuw dus duidelijk niet alleen moeten gaan over de staatsschuld of de pensioenen, of zelfs niet alleen over klimaatverandering en al helemaal niet over confederalisme. Het industrieel weefsel had een transitie moeten kennen tegen 2020-2030. Bijkomende vragen hadden onvermijdelijk moeten worden gesteld: *“Hoeveel van welke energie kan waar worden ingezet?”, “Welke metalen zijn er nog beschikbaar?”, “Is er voldoende hout voorhanden?”*, enz. Dit alles had nochtans zeker de voorbereiding van een nieuwe industrialiseringsgolf ten goede zijn gekomen. Quod non. De gevolgen waren zelfs veel verder strekkend. De negatie van de in Dell I genoemde internationale wetenschappelijke analyses weerspiegelde zich ook in de wijze waarop het onderwijs toen werd georganiseerd. Het is binnen deze context dat de volgende hoofdrolspelers zich in 2030 beroepsmatig in een haast onmogelijke situatie bevonden.

Isabelle was in 2008 afgestudeerd als architect aan de Artesis Hogeschool te Antwerpen, het vroegere Henri Van de Velde-Instituut. Zij had haar loopbaan uitgebouwd als zelfstandig architect. De eerste 10-15 jaar was alles nog goed gegaan. Aan opdrachten ontbrak het niet, maar naarmate de tijd vorderde wijzigde de vraagstelling van de klanten. Meewerken aan nieuwbouw werd bijna niet meer gevraagd: renovatie stond voorop. Energetische renovatie, t.t.z. geen ingrepen om tot een energiezuinige woning of een passief huis te komen, maar – gelet op de energiecrisis van de jaren '20 - regelrecht een nul-energiewoning. In feite werd haar gevraagd om een oude bestaande woning, soms zelfs daterend uit de middeleeuwen, denk maar aan de oude stadskernen van Antwerpen, Gent en Brugge, om te toveren tot een comfortabele woning waar geen gebruik van mazout, gas of steenkool werd gemaakt. Brandhout was trouwens al helemaal niet meer te krijgen. Maar daar was zij niet voor opgeleid, het was zelfs niet ter sprake gekomen tijdens haar studies. Bijscholing was ook geen optie, want het wetenschappelijk onderzoek dat gedegen technische input had moeten leveren aan dergelijke vormen van renovatie en vervolgens educatie, stond gewoon nergens. Het hoeft ook geen verwondering te wekken. Tijdens haar hogere studies en de jaren lang erna was creativiteit, contemporele architectuur, vrijheid ... de hoofdtoon blijven voeren, zonder randvoorwaarden. Potentiële bouwers en verbouwers werden geleid in hun keuzes door glossy magazines. Dat was de groeiemarkt en daar had zij haar noodgedwongen op moeten oriënteren.

Jean was al wat ouder. Hoewel er de laatste 20-30 jaar steeds onzekerheid was over wanneer de pensioengerechtigde leeftijd nu zou vallen, wilde hij binnen 10 jaar er toch wel mee ophouden. Dan zou hij, leercontract meegerekend, bijna 50 jaar gewerkt hebben. Jean heeft een beenhouwerij in een van de kleinere centrumsteden van Vlaanderen, niet zo ver met de grens van Nederland. Hij had altijd goed geboerd, behalve de laatste vijf à tien jaar. Vanaf toen was het stapsgewijze achteruit gegaan. Het ooit rijke aanbod van karkassen was verschaald. Vlees was verschrikkelijk duur geworden. Ze hadden hem uitgelegd dat dit o.a. te maken had met de wereldwijde bevolkingsgroei, met de toegenomen rijkere middenklasse in de BRICS (Brazilië, Rusland, India, China en Zuid Afrika), met stijging van de prijzen van het veevoeder en met de uitputting van de energievoorraden. Het straalde af op wat hij zijn klanten kon aanbieden: zijn toonbank herinnerde hem aan foto's die hij van beenhouwerszaak van zijn grootvader nog had gezien, vlak na de tweede Wereldoorlog. Nochtans was er in de stad een beenhouwer bij wie het wel nog goed draaide: Jos, een man niet ouder dan 35 jaar, geboren en getogen in Nederland. Tijdens zijn opleiding had hij leren werken met kunstvlees, 'in vitro' gekweekt vanaf stamcellen. Na jarenlang onderzoek en ontwikkeling was dat vanaf 2020 stapsgewijs op de markt gekomen. Jos was daar als het ware mee groot geworden. In zijn opleiding aan de Slagersvakschool van Zwolle was dit al uitgebreid geduid, hoewel het toen nog in zijn kinderschoenen stond, maar in de bijscholing kort na afstuderen, had Jos ermee leren werken. En dat moest ook wel, want de textuur van het kunstvlees en de wijze van verwerken was toch wel anders. Jean zuchtte. Niemand was hem komen informeren. Hij herinnerde zich wel een verslag in zijn vakblad van een studiedag uit oktober 2009 over de 'Imago van vlees en vleesproducten' waar duurzaamheid aan bod was gekomen. Maar in het debat dat volgde op de presentatie hadden de verantwoordelijken in de sector de argumenten - van wat in de wandelgangen een 'weirdo' werd genoemd - vakkundig geparkeerd en geantwoord dat de markt daar nu niet klaar voor was. Ten vroegste ... misschien ... binnen tien jaar. En ondertussen was er niks gebeurd.

Stephanie was in 2007 aangesteld aan het hoofd van Westtoer, een provinciaal overheidsbedrijf voor toerisme en recreatie in West-Vlaanderen. Vijftien jaar eerder was ze afgestudeerd als Bachelor Toerisme en recreatiemanagement aan HOWEST en had ze nog een Master in de Bedrijfseconomie aan de UGent gehaald. Nadien was ze onmiddellijk beginnen werken voor Westtoer. Toen ze aangesteld werd als Afgevaardigd Bestuurder waren de voorbereidingen voor de herdenking van de 1ste Wereldoorlog net gestart. De eerste 10-15 jaar na haar aanstelling ging dus veel tijd in de voorbereiding, de organisatie en de opvolging van 100 jaar Grote Oorlog. Ook de expansie van het toerisme in de West-Vlaamse steden met middeleeuwse kernen was een focus, Brugge voorop. Van overal ter wereld werden toeristen aangetrokken. Dagjestoeristen waren voor Brugge belangrijk, maar het bereiken en vasthouden van 1,5 miljoen overnachtingen per jaar was belangrijker. Hiervan kwam een kleine 20 % uit eigen land, net geen 60 % uit de buurlanden en zo'n 25 % moest een afstand van meer dan 500 tot 1000 km afleggen om tot in Brugge te geraken, veelal met het vliegtuig. Toeristen uit Spanje, Rusland, Verenigde Staten, Italië, Japan, China, enz. Dit was op het einde van de 20ste eeuw, aan het begin van de 21ste eeuw een bron van inkomsten geweest, maar het hoefde dan ook geen verwondering te wekken dat Stephanie kort na het hoogtepunt van de periode 2014-2018 geconfronteerd werd met het begin van de ineenstorting van de toeristische sector: vliegtuigreizen waren onbetaalbaar geworden, hotels waren onvoldoende snel en grondig energetisch gerenoveerd, enz. De Raad van Bestuur van Westtoer zette van bij de eerste negatieve groeicijfers de Afgevaardigd Bestuurder en haar team onder zware druk om minstens een nulgroei te

halen, maar ze waren onvoldoende gewapend om inter- en multidisciplinair op korte termijn het hoofd te bieden aan deze enorme uitdagingen. Dat hadden ze op school niet geleerd.

Gilbert was de 4de generatie visser. Hij had goede hoop dat zijn zoon hem zou opvolgen. Vanaf het moment dat hij de stiel leerde bij zijn vader, aan het begin van deze eeuw, was hij geïnteresseerd geraakt in duurzaamheid. Het was immers de periode dat de discussie over quota voor de visvangst volop woedde. Terecht trouwens, want de tijd dat zijn overgrootvader met mirakelvangsten de haven van Oostende binnenvoer was al lang voorbij en aan het begin van de 20ste eeuw moesten de vissers steeds verder en verder de zee op om nog iets te kunnen verdienen. De komst van de 'off shore' windmolenparken had toen ook voor de nodige discussie gezorgd – het was een gebied waar niet meer mocht gevaren worden – maar al bij al waren de argumenten juist gebleken dat het nu paaiplaatsen waren voor de vissen. Gilbert was ook meegegaan in het verhaal van de verduurzaming van de vistechnieken want de vroegere methoden waren hoogst destructief voor de zeebodem. Er was echter één probleem dat niet met wat aanpassingen kon worden opgelost: de steeds maar stijgende kost van de brandstof. Het werd onbetaalbaar. En dus was hij in zee gegaan met Oostende Sailing Vessels, een coöperatieve vennootschap die via een sociale economie project in het begin van deze eeuw de Nele, een zeilschip in hout, hadden gebouwd. De bedoeling van Gilbert was om een vissersboot oude stijl te bouwen, weliswaar uitgerust met modernere technieken, die voortbewoog op de kracht van de wind. Alles lukte ... behalve het waterdicht maken van het dek, in het bijzonder de afsluiting van de opening waar de masten doorheen gingen. Dit was een speciale techniek die enkel Louis nog beheerste toen de Nele werd afgewerkt. Louis was toen 74 jaar en inmiddels al lang overleden. Op de markt van het begin van de 20ste eeuw was er geen vraag naar het behoud van deze oude vaardigheden.

Kristel was ingenieur, afgestudeerd in 2005, en werkte in een telecommunicatiebedrijf. Ze was er CTO, chief technology officer, geworden. Het was haar taak om de nodige soft- en hardware ter beschikking te hebben om de beloofde diensten aan de klanten te kunnen leveren: internet, mobile telefoon, televisie. De sector was een energieslokop. Maar op het vlak van rationeel energiegebruik waren al grote stappen vooruit gezet. Kristel werd echter geconfronteerd met een nieuwe uitdaging en niet van de minste. De performante communicatietechnologieën waren meer en meer gebruik gaan maken van tientallen soorten (zeldzame) (aard)metalen. De strijd op de wereldmarkt was daarom heviger dan ooit. Voor sommige metalen was de prijs onbetaalbaar geworden, andere van deze elementen waren gewoon niet meer te krijgen. En hoewel Umicore wereldwijd naam en faam had gemaakt met de recyclage van metalen, kon het bedrijf slechts een kwart van de soorten metalen uit oude elektronica halen. De rest moest worden aangeleverd door de mijnbouw en dat was een probleem sedert China, met de andere BRICS in het spoor, zowat overal ter wereld hoofdaandeelhouder waren geworden in mijnbouwbedrijven: alle wegen liepen langs Beijing en de andere BRICS hoofdsteden. Er was al jaren een 'war on metals' bezig. Hoewel Kristel in Vlaanderen en Nederland hoog opgeleid was als productontwerper, zelfs met aandacht voor het milieu, was er 'too little, too late' aandacht gegaan naar de vraag *"Hoe kunnen we de communicatie performant houden in een wereld van schaarste?"* De telecommunicatiesector was door de markt steeds beschouwd als 'booming'. Het onmogelijke als dreiging werd niet voor mogelijk gehouden.

De beroepssituatie rond 2030 van nog andere hoofdrolspelers speelde zich af bij de systemen die moesten zorgen voor textiel en kleding, voor gezondheidszorg, voor mobiliteit en transport, enz. De plaats is echter te beperkt om hierop nog in te gaan.

Deel III – Utilitair onderwijs voor een niet-duurzame ontwikkeling

In een reeks van vier delen gaat de auteur in op de actuele discussie over de vraag of het (hoger) onderwijs al dan niet kort op de bal van de noden van de (huidige) arbeidsmarkt moet spelen. Het onderwijs, staat het met ander woorden voor een brede vorming van de mens of moet het zich beperken tot het afleveren van individuen als homo economicus? In dit derde deel stelt hij het pleidooi voor een ‘utilitair’ onderwijs ter discussie.

Het eerste deel (dat voornamelijk handelde over de schaarste van fossiele brandstoffen, andere grondstoffen en de gevolgen daarvan) en het tweede deel (dat de gevolgen hiervan voor bepaalde beroepen schetste) van de reeks waren ‘fictie’. Alhoewel. De geciteerde gegevens, o.a. uit de internationale wetenschappelijke rapporten, en bepaalde situaties uit de voorbije tien jaar waren dat niet. De reden om ‘fictie’ en ‘non-fictie’ te vermengen is bedoeld om de context duidelijk te maken. Verder in deze bijdrage wordt daarop nog teruggekomen.

* * * * *

Het onderwerp van deze artikelenreeks ‘Onderwijs, brede vorming van de mens of beperkt tot homo economicus’ houdt verband met het debat – nog steeds actueel – dat reeds geruime tijd wordt gevoerd over de vraag of onderwijs nu meer moet gericht zijn op wat de vrije markt vraagt en dus op het genereren van korte termijnwinsten. Een tendens die zich zeker de laatste jaren onmiskenbaar doorzet, overal ter wereld. Ook in Vlaanderen laten nogal wat tenoren zich niet onbetuigd. Enkele voorbeelden.

In De Morgen van dinsdag 13 maart 2012 laat Fons Leroy, topman van de VDAB, noteren: *“Te veel jongeren studeren af zonder echt toekomstperspectief. ... De maatschappij tolereert niet langer dat ze moet betalen voor iemand die een studiekeuze maakt waarvoor er op de arbeidsmarkt geen vraag is. ...”* De dag erop bestempelde de topvrouw van het GO!-onderwijs, Raymonda Verdyck, in dezelfde krant de uitspraken als een pleidooi voor utilitair onderwijs en argumenteerde waarom ze het niet eens was met deze stellingname: *“De opdracht van onderwijs is jongeren breed te vormen zodat zij een plek vinden in onze samenleving. Onderwijs kan geen pasklare inzetbare werknemers afleveren aan de arbeidsmarkt. Daarvoor evolueert de arbeidsmarkt veel te snel en is de diversiteit (binnen één sector) te groot. Daarom moet onderwijs kiezen voor het ontwikkelen van breed inzetbare talenten en capaciteiten.”* En ze vervolgt iets verder: *“... Zo gaat onderwijs niet voorbij aan de ontplooiing van de mens, de wendbaarheid die we dan creëren dient de arbeidsmarkt veel beter dan de pasklare antwoorden die men van utilitair onderwijs verwacht.”* Dat was voor mij toen de aanleiding om op de website van het nieuwe medium ‘De Wereld Morgen’ haar standpunt te ondersteunen en open te trekken naar het hoger onderwijs in een opiniestuk onder de titel *‘Utilitair onderwijs. De VDAB kiest voor de korte termijn.’*⁷

Het belang van de discussie strekt natuurlijk veel verder. Anderen met belangrijke functies hebben in het verleden gelijkaardige standpunten ingenomen. Paul Verhaegen, professor psychotherapie aan de Universiteit Gent, verwees er in 2012 bijv. nog naar – enigszins cynisch uitgedrukt - in zijn opiniestuk ‘Inleveren, voor of tegen het neoliberalisme’, op de website van De Wereld Morgen:

---

⁷ Zie <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2012/03/19/utilitair-onderwijs-de-vdab-kiest-voor-de-korte-termijn>.

“Universiteiten, dat zijn toch kennisbedrijven die competenties moeten ontwikkelen bij hun studenten zodat ze regelrecht het bedrijfsleven kunnen instappen? Ten einde dit te bevorderen deden een aantal prominenten in de loop van het crisisjaar 2011 heel concrete voorstellen; verhoog het inschrijvingsgeld voor alle opleidingen die niet aansluiten bij het bedrijfsleven, verlaag het voor alles wat wel rendeert; wie hardleers is en toch kiest voor een niet-rendabele opleiding, die moet bestraft worden met een kortere of zelfs helemaal geen uitkeringsgerechtigde periode. Als klap op de vuurpijl kwam het voorstel om kleuters te screenen op hun vaardigheden, zodat ze meteen in de juiste economische richting kunnen gestuurd worden.” En verder vervolgt Paul Verhaeghe: *“Het feit dat dit soort voorstellen geformuleerd wordt door mensen met macht doet mij rillen ...”*⁸ En recenter – in de Morgen van 3 mei 2013 dat gewijd is aan jongeren die werk willen – schrijft Yves Desmet in zijn standpunt ‘Niet alleen voor de economie’: *“Humane wetenschappen zijn en blijven broodnodig, niet als toegangspoort naar de arbeidsmarkt, maar om jonge burgers zelf te leren oordelen, kritisch te laten openstaan voor andere culturen en zienswijzen.”* Hij haalt hierbij een boek van Martha Nussbaum aan: hierop wordt in het volgende deel van deze reeks teruggekomen.

* * * * *

Deze reeks past dus binnen deze discussie. De gevolgen van een mogelijke keuze voor utilitair onderwijs strekken zelfs heel ver. Even inzoomen op twee belangrijke invalshoeken, die trouwens met elkaar verband houden. Eerst wordt de link gelegd met de toon in de eerste twee delen: het Vlaanderen binnen 15 jaar en Isabel, Jean, Stephanie, Gilbert en Kristel op dat moment aan het werk. In het vierde en laatste deel wordt ingegaan op het verband met ‘democratie’.

De eerste invalshoek kadert binnen het streven naar duurzame ontwikkeling. *“Duurzame wat?”* wordt op vandaag nog vaak gevraagd. Even als volgt duiden. In Deel I en II, het ‘fictie’ gedeelte van deze reeks, ging het in feite over ‘niet-duurzame ontwikkeling’. U weet dus hoe een dergelijke situatie er zou kunnen uitzien. Het omgekeerde, in de positieve richting, ‘het streven naar duurzame ontwikkeling’ stelt volgens de internationale definitie dat - *“het een veranderingsproces is waarin het gebruik van hulpbronnen, de bestemming van investeringen, de gerichtheid van technologische ontwikkeling en institutionele veranderingen worden afgestemd op zowel toekomstige als huidige behoeften.”*⁹ Er is hier geen plaats om verder op de literatuur rond ‘duurzame ontwikkeling’ in te gaan, maar als de definitie - en de verduidelijking die erbij hoort - worden geanalyseerd, dan kan het streven naar duurzame ontwikkeling ook worden samengevat als het betonen van solidariteit in ruimte en tijd, solidariteit met alle huidige generaties in Noord en Zuid en met alle toekomstige generaties, met de kinderen van onze kinderen. In vrijzinnig-humanistische middens moet dit streven toch wel in goede aarde vallen, niet? De leidende figuur in het definiëren van duurzame ontwikkeling – reeds in de jaren ’80 - was trouwens Gro Harlem Brundtland, partijleider geweest van ‘Det norske arbeiderparti’, lid van ‘Human-Etisk Forbund’, meer dan 10 jaar Eerste Minister van Noorwegen en de laatste vijf jaar van haar beroepsloopbaan Directeur-Generaal van de Wereldgezondheidsorganisatie. Ze wordt in Noorwegen soms ‘de moeder van de natie’ genoemd. Meer dan twee jaar geleden was zij een van de belangrijkste doelwitten van Breivik op het eiland Utøya. Hij wilde haar ritueel onthoofden. Zij verliet het eiland echter een paar uur eerder.

---

⁸ Zie <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2012/02/01/inleveren-voor-tegen-het-neoliberalisme>.

⁹ WCED (World Commission on Environment and Development), (1987), Our Common Future. Oxford University Press, Oxford/New-York, 400 pp. In Nederlandse vertaling: UCMO (Universele Commissie voor Milieu en Ontwikkeling), (1989), Onze aarde morgen. Lannoo, Tielt, 439 pp.

* * * * *

Terug naar de discussie met de tenoren die voor een onderwijs gericht op de huidige economie pleiten, ingegeven door een visie op de korte termijn en niet gericht op de ontwikkeling van de samenleving op de middellange termijn, zoals Isabel, Jean, Stephanie, Gilbert en Kristel zouden kunnen ondervinden (zie Deel II). Laat mij toe een aantal punten van kritiek te formuleren.

1) In een eerste punt wil ik erop wijzen dat de meeste studies over tewerkstelling de focus leggen op 1 of 2, hooguit enkele jaren na afstuderen. Een beroepsloopbaan strekt zich echter uit over meerdere tientallen jaren. Studies die nagaan in hoeverre de plaats van tewerkstelling na 10 jaar of meer – tijdens de meest productieve periode van de arbeidskrachten nota bene - nog gerelateerd is aan het oorspronkelijke diploma komen van een kale reis thuis. Het varieert van 20 tot 30 % tot hooguit 60 tot 80 %, zelfs van de zogenoemde knelpuntberoepen, bijv. ingenieurs. Dit betekent dat andere meer generieke competenties dan belangrijker worden. En natuurlijke zijn basiscompetenties die verband houden met de discipline nog van belang, maar verder gaat het in de eerste plaats over competenties zoals het opnemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid, het ontplooiën van emotionele intelligentie, het systeem gericht denken, het toekomstgericht denken, het zich persoonlijk inzetten en de actievaardigheid. Het maakt van scholieren en studenten zelfredzame en zelfbewuste burgers die ook meer weerstand zullen hebben om op de snel evoluerende arbeidsmarkt terecht te kunnen. Welnu, de opgesomde competenties komen niet of ondermaats aan bod in de huidige opleidingen.

2) Voor mijn tweede punt van kritiek maak ik volgende redenering. De arbeidsmarkt situeert zich in de sociaaleconomische sfeer en daar wordt sedert de jaren '90 gepleit voor dé kenniseconomie als het speerpunt van ons land. In feite heeft dit te maken met de vaststelling - bij wijze van boutade – dat China het industrieterrein van ons land is geworden sedert die jaren '90: onze economische activiteit is meer en meer geëvolueerd van primaire en secundaire sectoren naar de tertiaire en quataire sector. En dus moesten we ons wel een niche op de wereldmarkt, binnen de algemeen aanvaardde globalisering, proberen te veroveren. In het eerste en tweede deel van deze reeks werd indirect al uitgebreid ingegaan op de dringende maatschappelijke uitdagingen. Hier wordt nog een voorbeeld aan toegevoegd: 'de dreiging van klimaatverandering', 'de toenemende energiebevoorradingsonzekerheid' en 'de steeds toenemende prijsstijgingen' zullen in de nabije toekomst een enorme druk leggen op het transport. Het versassen van goederen van het 'industrieterrein' China naar ons land zal dus geen evidentie blijven. Dit voorbeeld en vele andere voorbeelden van maatschappelijke uitdagingen zullen een shift van onze economie voor gevolg moeten hebben richting ... 'nieuwe industriële modellen'. Dus ook hiervoor hebben we onderwijs nodig ... voor een industrie gericht op een kringloopeconomie binnen het kader van duurzame ontwikkeling.

3) In mijn derde punt van kritiek wil ik verwijzen naar internationaal onderzoek dat heeft aangetoond dat er een 'time lag dilemma' bestaat, d.w.z. dat de meerderheid in de samenleving erkent dat er een urgentie is om de uitdagingen van niet-duurzame ontwikkeling aan te gaan, maar dat anderzijds de hervorming van curricula veel te traag volgt.

Jongeren die nu afstuderen en binnen 10-20 jaar verantwoordelijkheid zullen dragen om vorm te geven aan onze samenleving zijn onvoldoende gewapend om met die uitdagingen op te gaan. Ook de huidige verantwoordelijken die bijv. ten tijde van het Brundtland-rapport hun diploma of

getuigschrift behaalden zijn veelal niet of onvoldoende voorbereid geweest om de complexiteit van het streven naar duurzame ontwikkeling te kunnen vatten. Bij een 'business as usual' scenario duurt het nog enkele tientallen jaren – studies zeggen tot 2030 - alvorens de hervorming van curricula en opleidingen zodanig gewijzigd is dat ze nuttig wordt voor duurzame ontwikkeling. Er is dus nood aan een versnelde inhaalbeweging. Hierboven werden reeds competenties opgesomd die hiervoor nodig zijn. Maar er is meer. Complexe problemen kunnen pas worden aangepakt als dit met meerdere disciplines gebeurt. Inter- en multidisciplinair werken is niet vanzelfsprekend blijkt uit jarenlange ervaring. Dat moet worden aangeleerd. Het gaat er o.a. om elkaars taal leren te begrijpen. Daarbovenop komt de nood aan 'transdisciplinair onderzoek en onderwijs' en dit om de interactie tussen samenleving, wetenschap en beleid fors te verbeteren. En nog een stap verder leidt dit ons tot het pleidooi voor 'slow science', o.a. nog verwoord op 13 december 2011 door Isabelle Stengers, professor in de filosofie aan de ULB, bij de aanvaarding van de Leerstoel Willy Calewaert aan de VUB. Een gedachte uit het rijke pleidooi. Het gaat over een uitspraak van de wiskundige Whitehead, reeds in 1935: *"Elk beroep boekt vooruitgang, maar het is vooruitgang in de eigen groeve ... De groeve voorkomt het dwalen door het land, en de abstractie abstraheert van iets waar verder geen aandacht aan wordt besteed. ... Natuurlijk is niemand slechts een wiskundige, of slechts een jurist. Maar het punt is de beperking van ernstige nadenken binnen een groeve. De rest van het leven wordt oppervlakkig behandeld, met de imperfecte denkcategorieën ontleend van zijn beroep."*¹⁰ Dit soort pleidooien valt momenteel in dovemansoren aan onze universiteiten en hogescholen.

4) Mijn laatste punt van kritiek houdt verband met een andere uitspraak van de VDAB-topman: *"Een vrije studiekeuze betekent echter ook dat je hierbij over alle informatie beschikt die met die keuze verband houdt."* Even parafraseren: *"Een vrije maatschappelijke keuze betekent ook dat je hierbij over alle informatie beschikt die met die keuze verband houdt."* Dit houdt in dat er een set aan sleutelindicatoren beschikbaar is (zie Deel IV) om een inschatting te maken alvorens te kiezen voor welk maatschappijmodel wordt gekozen. Het betekent ook dat er afgestudeerden zijn die hierbij maatschappijkritische duiding kunnen geven. Maar als de 'maatschappijkritische opleidingen' worden ontraden – of afgeschaft - én de inzet van hun afgestudeerden wordt beperkt - of onmogelijk gemaakt – cf. de uitspraak *"De maatschappij tolereert niet langer dat ze moet betalen voor iemand die een studiekeuze maakt waarvoor er op de arbeidsmarkt geen vraag is."*, bijv. 'moraalwetenschappers'), dan wordt de samenleving informatie ontzegd en voegt ze zich volledig naar wat de marktwerking vraagt. Met o.a. de bankencrisis is duidelijk geworden waar dit naar leidt.

Dit alles maakt dat ik dit deel kan besluiten met volgende paragraaf: *"Korte termijn versus (middel-)lange termijn. Conservatief gericht op het huidige marktgebeuren, progressief met visie voor de toekomst. Defensief, anticiperend. Enz. Het is een verpletterende verantwoordelijkheid om daar geen oog voor te hebben. De vraag is langs welke kant toplui van bevoegde administraties, instellingen en organisaties zich scharen?"*¹¹

---

¹⁰ Zie <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2012/03/27/een-andere-wetenschap-mogelijk-een-pleidooi-voor-slow-science>.

¹¹ Zie <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2012/03/19/utilitair-onderwijs-de-vdab-kiest-voor-de-korte-termijn>.

Deel IV – Utilitair onderwijs: een gevaar voor de democratie.

In een reeks van vier delen gaat de auteur in op de actuele discussie over de vraag of het (hoger) onderwijs al dan niet kort op de bal van de noden van de (huidige) arbeidsmarkt moet spelen. Het onderwijs, staat het met ander woorden voor een brede vorming van de mens of moet het zich beperken tot het afleveren van individuen als homo economicus? In dit vierde en laatste deel volgt hij de stelling van Martha Nussbaum dat een ‘utilitair’ onderwijs een gevaar is voor de democratie. Hij voegt eraan toe: “... en voor het vrijzinnig-humanisme.”

In dit vierde en laatste deel wordt nog even verder gegaan op onderwijs dat bijdraagt tot het streven naar duurzame ontwikkeling. De ‘middelen ter implementatie’ zoals dat in het jargon wordt genoemd nemen een belangrijke plaats in dat streven. Hiermee wordt niet alleen gedoeld op de financiële middelen. Verschillende andere categorieën worden stevast opgesteld, waaronder educatie en de indicatoren voor duurzame ontwikkeling. Het belang van deze twee middelen voor implementatie wordt vaak onderschat. In feite is daar – zeker voor wat betreft ‘educatie’ – in het derde deel van deze reeks reeds op gewezen (cf. ‘time lage dilemma’). Maar er is meer. Bij gebrek aan educatie en aan gepaste indicatoren zullen de financiële middelen (bijv. door de overheid) niet worden gebruikt om duurzame ontwikkeling te realiseren, wel in tegendeel. Uit de Delen I en II is bekend waar dit zou kunnen toe leiden. Het is trouwens paradoxaal dat de beleidsverantwoordelijken, die toegeven dat de uitdagingen van niet-duurzame ontwikkeling dringend moeten worden aangepakt, zich helemaal niet haasten om de curricula te hervormen en om een set van sleutelindicatoren voor duurzame ontwikkeling te hanteren: in verband met dat laatste kan worden verwezen naar de uitgebreide kritiek op het Bruto Nationaal Product, dat als dé heldere ster aan de hemel wordt gebruikt om te navigeren met onze economie. Dit alles leidt ertoe dat afgestudeerden niet over de nodige kennis of vaardigheden beschikken om zich te engageren op weg naar deze noodzakelijke manier van ontwikkeling. Het leidt er ook toe dat de beslissingen niet systematisch genomen noch gevolgd worden op basis van een set van indicatoren van duurzame ontwikkeling, wat op zijn beurt het risico inhoudt dat wij met onze samenleving in een richting worden gestuurd die ‘à la limite’ o.a. financieel meer zal kosten. De zogenoemde ‘lock-in’ investeringen zijn hier een mooi voorbeeld van. Het duurt enige tijd om ze te realiseren en ze zijn in feite bedoeld om gedurende tientallen jaren opbrengst te genereren. Denk hierbij aan investeringsbeslissingen die op vandaag worden genomen voor wegenbouw, elektriciteitscentrales, haveninfrastructuur, kantoorgebouwen, enz.

* * * * *

‘Onderwijs, brede vorming van de mens of beperkt tot homo economicus?’ is dus een uitermate ernstig onderwerp voor de toekomst van onze samenleving. Het gaat om de vraag welk toekomstperspectief we jongeren willen bieden en welk kompas we hen aanreiken? Voor wat betreft ‘educatie’, is het dus te hopen dat de jongeren klaargestoomd worden om mee te werken aan het halen van de middellange termijndoelstellingen inzake ‘duurzame ontwikkeling’. De vraag is dus wat de maatschappij niet meer moet tolereren (cf. Deel III)? Het pleidooi voor de integratie van duurzame ontwikkeling in het (hoger) onderwijs en het afleveren van afgestudeerden die met multi-, inter- en transdisciplinariteit kunnen omgaan? Of een beleid gericht op de waan van de dag, in dit verband dus de vraag van de korte termijn op de (arbeids-)markt? Hopelijk hebben de jongeren van vandaag rond 2030 nog iets aan hun opleiding, afgestemd op de huidige marktvaart (cf. het pleidooi van

verschillende tenoren, o.a. de topman van de VDAB). Het zal nodig zijn ... als onze samenleving de wedren niet wil verliezen.

Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat Rietje Van Dam, professor aan de Universiteit van Leiden, dé madame 'educatie voor duurzame ontwikkeling' in Nederland, met Europese en internationale ervaring, het volgende schrijft: *“Bij duurzame ontwikkeling gaat het vrijwel altijd om ‘wicked problems’, complexe problemen waarbij veel belanghebbenden met vaak tegengestelde belangen betrokken zijn en waarbij sprake is van onzekerheid. Het gaat om interacties tussen ecologische, geologische, economische, politieke, sociale en culturele systemen, om interacties tussen schaalniveaus die uiteenlopen van lokaal tot mondiaal en om interacties tussen verschillende sociaal-culturele perspectieven. ... Dat vraagt om een transitieproces, baanbrekende nieuwe oplossingen en fundamentele veranderingen op het gebied van technologische, institutionele en sociale arrangementen; incrementele optimalisatie binnen bestaande kaders volstaat niet. Dat vereist veel nieuwe kennis en een proces van een ‘leven lang leren’ voor iedereen...”*¹²

En Rietje Van Dam gaat verder: *“Met educatie over duurzame ontwikkeling wordt bedoeld educatie waarbij aandacht wordt besteed aan duurzame ontwikkeling. Dit type educatie is heel belangrijk voor het bewustwordingsproces dat we samen zullen moeten leren de aarde leefbaar te houden. Met educatie voor duurzame ontwikkeling wordt bedoeld educatie die zich niet alleen richt op die bewustwording maar ook op het ontplooien van individueel talent zodat vanuit eigen talent en specialisatie bijgedragen kan worden aan duurzame ontwikkeling.”* U ziet hierin duidelijk haar engagement en zij vernoemt Daniella Tilbury, professor aan de University of Gloucestershire die concludeert, dat het niet alleen gaat om het verwerven van kennis en van waarden en theorieën verbonden aan duurzame ontwikkeling, maar ook om:

- het leren om kritische vragen te stellen;
- het leren voor welke waarden je zelf staat;
- het leren je meer positieve en duurzame toekomsten voor te stellen;
- het leren systematisch te denken;
- het leren te reageren door toegepast leren;
- het leren om de spanning tussen traditie en innovatie te exploreren.

Zou het niet kunnen dat we met het vorm geven aan 'educatie voor duurzame ontwikkeling' dicht staan bij de betrachtingen van waar het vrijzinnig-humanisme voor staat?

* * * * *

Op dit laatste wordt bij deze slotschouwingen van deze reeks verder gebouwd. Hiervoor wordt de tweede invalshoek genomen, met name het gevaar voor de 'democratie' van een oriëntatie op de vrije markt gevoed door het korte-termijn denken. Een van de meest toonaangevende hedendaagse filosofen die hierover in debat gaat is Martha Nussbaum. Zij heeft het over een paradigma-shift in het onderwijs van een oriëntatie op 'menselijke ontwikkeling' naar een oriëntatie op 'economische groei'. In haar boek 'Niet voor de winst – Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft' argumenteert ze uitgebreid over de gevaren van die paradigma-wissel.

---

¹² Mazijn B. en Gouzée N. (red.), (2012), De samenleving in beweging. België op weg naar duurzame ontwikkeling? ASP Editions, Brussel, 208 pp.

Een van de interessante uitgangspunten betreft het artikel 26, tweede paragraaf, eerste lid van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens dat luidt als volgt: *“Het onderwijs zal gericht zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid en op de versterking van de eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden.”* Martha Nussbaum toont voor enkele landen (Verenigde Staten, India, Zuid-Afrika) aan dat – ondanks het feit dat dit artikel werd onderschreven – er in hun grondwet geen expliciete melding van wordt gemaakt. Ook in ons land, België, is dit niet het geval. Toch niet expliciet. Het zogenoemde Handvest voor Vlaanderen dat op 23 mei 2012 door de Vlaamse Regering – nochtans bevoegd voor ‘onderwijs’ - is voorgesteld gaat daar trouwens ook niet verder op in. Martha Nussbaum vindt dit een inconsistente houding, temeer omdat – zo schrijft ze: *“Het is dan daarom des te merkwaardiger dat belangrijke personen die zich bezig houden met onderwijs, zich ... blijven gedragen alsof het onderwijs uitsluitend gericht is op economische groei.”*¹³

Ze vreest ook een verborgen agenda van de protagonisten om het onderwijs op die manier verder te hervormen: *“Daarbij is het belangrijk om te voorkomen dat het historische en economische relaas bij de leerlingen serieuze kritische gedachten ten aanzien van klasse, ras en geslacht oproept, of dat leerlingen zich serieus gaan afvragen of buitenlandse investeringen werkelijk zo gunstig zijn voor de armen ... en of de democratie kan overleven als er reusachtige ongelijkheden ... bestaan.”* En verder: *“Zoals ik al schreef is geschiedenisles wellicht onmisbaar. Maar degenen die kinderen scholen voor economische groei zullen geen geschiedenislessen willen die gericht zijn op onrecht ..., want dat zou aanleiding kunnen geven tot kritisch denken over het heden. Binnen een dergelijk model zal al evenmin behoefte bestaan aan serieuze aandacht voor de opkomst van het nationalisme, de schade die wordt aangericht door nationalistische idealen en de wijze waarop de morele verbeelding maar al te vaak afgestompt raakt onder de druk tot technisch meesterschap ...”* En nog: *“Het ongebreideld streven naar groei is niet bevorderlijk voor sensitief denken over verdelingsvraagstukken en maatschappelijke ongelijkheid...”*, met als gevolg: *“De toekomst van de democratieën van deze wereld ligt in de waagschaal.”*

Nochtans vind Martha Nussbaum: *“Voor een bloeiende economie zijn dezelfde vaardigheden vereist als voor goed burgerschap en daaruit volgt dat de voorstanders van wat ik ‘winstgericht onderwijs’ noem of (om het wat breder te formuleren) ‘op economische groei gericht onderwijs’, een verarmde opvatting hebben over wat vereist is voor het verwezenlijken van hun eigen doelstellingen.”* De vaardigheden waarover zij het heeft komen sterk overeen met het ‘verwerven van kennis en van waarden en theorieën verbonden aan duurzame ontwikkeling’ waarover ik het in Deel III van deze reeks reeds had. Zij steunt hierbij op de ideeën van o.a. Socrates en Tagore.

* * * * *

Bij het voorbereiden van deze reeks ‘Onderwijs, brede vorming van de mens of beperkt tot homo economicus’ – en zeker bij het lezen van het boek ‘Niet voor de winst’ van Martha Nussbaum moest ik onwillekeurig denken aan de visie van deMens.nu.¹⁴ Een onderwijs dat leerlingen en studenten niet in staat stelt elk van de elementen uit de visie te herkennen en te erkennen zal geen jong volwassenen afleveren met een potentieel vrijzinnig-humanistisch handelingsperspectief. Een

---

¹³ Martha Nussbaum, Niet voor de winst: waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft, Ambo, 2011, 213 blz.

¹⁴ Zie <http://www.demens.nu/nl/DeMensNu/visie/>.

opleiding van lager tot hoger onderwijs dat zich beperkt tot het afleveren van een 'homo economicus' verschaalt het 'mens-zijn'.